

İRAN MƏTBUATINDA AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN ADI ƏTRAFINDA MÜBAHİSƏLƏR

Sevinc Məmmədova
AMEA Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünəslıq İnstitutu
sevinc.mammedova81@gmail.com

Açar sözlər: İran mətbuatı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan toponimi, M.Ə.Rəsulzadə, millət, muxtariyyət

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqilliyini elan etdiyi ilk gündən qonşu İran dövlətinin müqaviməti ilə üzləşdi. Dövlətə Azərbaycan adının verilməsini İran hakimiyyəti özünə qarşı təhlükə hesab edərək AXC-nin müstəqilliyini rəsmən tanımaqdan imtina etdi. Qonşu dövlətin rəsmi dairələri və mətbuatı Azərbaycan adının tarixən yalnız İranın şimal-qərbində, Araz çayının cənubunda yerləşən ərazilərə aid olduğunu iddia edərək, Cənubi Qafqazda yaranmış dövlətin də bu adla adlandırılmasına qarşı çıxış edirdilər. Azərbaycan adı ilə bağlı iddiaları İranın ictimai xadimləri, yazıçıları rəsmi və qeyri-rəsmi mətbu orqanlarda gündəmə gətirirdilər. M.Ə. Rəsulzadə və digər Cümhuriyyət xadimləri isə İranın bu qərəzli iddialarını qətiyyətlə və elmi əsaslarla təkzib etmişdilər.

Məqalədə AXC dövründə İran mətbuatının milli dövlətimizin Azərbaycan adlandırılmasına qarşı qərəzli münasibəti təhlil edilir.

СПОРЫ В ИРАНСКОЙ ПЕЧАТИ ВОКРУК НАЗВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Севиндж Маммедова

Ключевые слова: иранская пресса, Азербайджанская Демократическая Республика, топоним “Азербайджан”, М.А. Расулзаде, нация, автономия

С первого дня провозглашения независимости Азербайджанская Демократическая Республика столкнулась с противодействием со стороны соседнего Ирана, правительство которого отказалось официально признать ее независимость, посчитав наименование государства Азербайджан угрозой для своего существования. Официальные круги и СМИ соседнего государства выступили против наименования государства на Южном Кавказе, утверждая, что название Азербайджан исторически относится только к территориям,

расположенным на северо-западе Ирана, к югу от реки Араз. Заявления о неприемлимости название Азербайджан высказывали иранские общественные деятели и писатели в официальных и неофициальных СМИ. М.Э. Расулзаде и другие деятели АДР научно отвергли эти предвзятые претензии Ирана.

В статье анализируется предвзятое отношение иранских СМИ к названию Азербайджанской Демократической Республики.

DISPUTES IN THE IRANIAN PRESS AROUND THE NAME OF THE AZERBAIJAN DEMOKRATIC REPUBLIC

Sevinj Mammadova

Key words: *Iranian press, Azerbaijan Democratic Republic, toponym “Azerbaijan”, M.A. Rasolzade, nation, autonomy*

From the first day of independence, the Azerbaijan Democratic Republic faced opposition from neighboring Iran, whose government refused to officially recognize its independence, considering the name of the state of Azerbaijan a threat to its existence. The official circles and media of the neighboring state opposed the name of the state in the South Caucasus, arguing that the name Azerbaijan historically refers only to the territories located in the north-west of Iran, south of the Araz River. Statements about the unacceptability of the name Azerbaijan were expressed by Iranian public figures and writers in official and unofficial media. M.E. Rasolzadeh and other ADR figures have scientifically dismissed these preconceived claims by Iran.

The article analyzes the biased attitude of the Iranian media towards the name of the Azerbaijan Democratic Republic.

Giriş: 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqilliyini elan etdi. Lakin Cənubi Qafqazda Azərbaycan adında müstəqil dövlətin meydana gəlməsi xəbəri İran tərəfindən ciddi etirazla qarşılandı. İran rəsmi dairələri ölkənin şimal sərhədlərində yeni yaradılmış dövlətə Azərbaycan adının verilməsini gələcəkdə Cənubi Azərbaycana ərazi iddiaları kimi qəbul etdilər.

İran tarixçilərinə görə Araz çayından şimalda yaşayan azərbaycanlılar Qafqaz Albaniyası mədəniyyətinə aid olmuşlar, ərəb qaynaqlarında isə bu ərazilər “Aran” adlanırdı. Aran dedikdə Albaniyanın Kür və Araz çayları arasındakı əraziləri təsvir edirdilər. Bu səbəbdən iranlılar bölgənin əhalisinin tarixi baxımdan İran azərbaycanlıları ilə heç bir qohumluğa malik olmadığını iddia edir, Azərbaycan adının isə yalnız İranın şimal əyalətlərinə aid olduğunu,

bu ərazilərin heç vaxt Azərbaycan adlanmadığını, tarixən Muğan və Şirvan kimi coğrafi adlar daşdığını yazırdılar.

Rusiyada 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Azərbaycanda milli demokratik hərəkatın yüksəlişi və Azərbaycan muxtariyyəti ideyasının meydana gəlməsi İran siyasi və ictimai dairələrinin diqqətini bu məsələyə yönəltdi. Təbii ki, Cənubi Azərbaycanı özünün ayrılmaz hissəsi hesab edən İran hakimiyyəti üçün Şimali Azərbaycanda hər hansı siyasi hərəkətlənmə narahatlıq doğururdu. Bu narahatlıq özünü həmin dövrün əsas informasiya vasitəsi olan dövrü mətbuatda aydın şəkildə göstərməyə başladı. İran mətbuatının təhlili ölkənin siyasi və ictimai-mədəni dairələrinin Azərbaycan milli demokratik hərəkatına və Azərbaycan ideyasına münasibətini müəyyən etməyə imkan verir. İran mətbuatının irəli sürdüyü əsassız iddialardan biri də AXC-nin İrani parçalayıb Azərbaycan adında vahid bir dövlət yaradacağı idi.

Müstəqillik ərəfəsində İran mətbuatında Azərbaycan adı məsələsinin gündəmə gətirilməsi: 1917-ci il Rusiya Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda “Azərbaycan muxtariyyəti” ifadəsinin gündəmə gətirilməsi İran ictimaiyyəti arasında böyük gərginliyə səbəb oldu. Rusiyanın demokratikləşməsinə ümid edən Azərbaycan milli demokratik qüvvələri artıq Azərbaycanın federativ Rusiya daxilində muxtariyyəti şüarını irəli sürməyə başladılar. Həmin ilin mart ayında Gəncədə yaradılan Türk Ədəmi-Mərkəziyyət partiyasının proqramında bu ideya öz əksini tapdı. Bununla da “Azərbaycan” adı siyasi anlamda və dövlətçiliklə bağlı olaraq işlədilməyə başladı. Qafqaz Müsəlmanlarının Qurultayından bir neçə gün əvvəl Nəsim bəy Yusifbəyli 1917-ci ilin aprelin 2-də Gəncədə təşkil olunmuş mitinq zamanı “Yaşasın Azərbaycan muxtariyyəti!”, “Yaşasın demokratik respublika” şüarlarını səsləndirdi [13, s.48]. 1917-ci ilin 10-15 aprel tarixlərində Bakıda keçirilən Qafqaz Müsəlmanlarının Qurultayında və ardınca 1-11 mayda Moskvada Ümum-Rusiya müsəlmanlarının Qurultayında M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan muxtariyyəti”ndən bəhs etməsi isə İran siyasi elitasında böyük narahatlığa səbəb oldu. İranın rəsmi və qeyri-rəsmi mətbu orqanları ilk gündən bu barədə mövqelərini açıq şəkildə ortaya qoyaraq silsilə yazılar nəşr etməyə başladılar. Onların bu mövqeyi İran hökumətinin rəsmi mövqeyi ilə həmahəng idi.

Arazın şimalındakı ərazilər nəzərdə tutulmaqla işlədilən “Azərbaycan” kəlməsi, xüsusilə “Azərbaycan muxtariyyəti” ifadəsi iranlılar tərəfindən İranın ərazi bütövlüyünə təhlükə mənasında qəbul edilirdi və məsələyə ilk reaksiyanı İranın Qafqazdakı diplomatik nümayəndəlikləri vermişdilər. 1917-ci il noyabrın əvvəlində İranın Tiflisdəki baş konsulu Əli Məhəmməd Şərif əl-Dövlə İran Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi teleqramında yazırdı: “Xeyli vaxtdır Qafqaz müsəlmanları, ermənilər və gürcülər kimi, daxili müstəqilliklərini saxlamaqla yanaşı bir türk hökuməti yaratmaq istəyirlər. Hazırda Azərbaycanın müxtariyyəti məsələsi bəzi dairələrdə müzakirə olunur. Bu türk müsəlman

dövlətinin istiqaməti gələcəkdə Osmanlı dövlətinə oxşar olacaqdır.” [17, s.45]. Təbii ki, Qafqazın cənub-şərqində gələcəkdə Osmanlı dövlətinə bənzər bir türk dövlətinin yaranması məsələsi İran dövlətinin siyasətinə uyğun deyildi.

Elə ilk məqalələrdən İran mətbuatı kəskin tonda danışımağa başlamışdı. Məqalələrin adları çağırış və hədə mahiyyəti daşıyırdı. “Sitareyi İran” qəzetinin 24 dekabr sayında dərc olunan “Qardaşyanə xəbərdarlıq” adlı məqalədən bu aydın görünürdü.

Azərbaycan adı ətrafında gedən müzakirələrdə daha kəskin mövqeyi “Rəd” qəzeti qoyurdu. Eləcə də “İran” və “Novbahar” qəzetləri dəfələrlə öz saylarında Azərbaycan məsələsi ilə bağlı məqalələr yerləşdirirdilər.

Azərbaycan adı ilə bağlı İran mətbuatında ilk yazılardan birisi “İrşad” qəzetinin 20 dekabr 1917-ci il tarixli sayında dərc edilmiş “Azərbaycan muxtariyyəti Qafqazın Müsavat komitəsinin xülyası” adlı məqalə idi. Bu məqalə M.Ə. Rəsulzadənin “Açıq söz” qəzetinin 18 noyabr 1917-ci il tarixli sayında “Qafqaz xalqları muxtariyyət istəyirlər və Azərbaycan üçün daxili müstəqillik tələb edirlər” və qəzetin 8 dekabr tarixindəki sayında çıxmış “Millətlərin hüququ və hərəkətləri” başlıqlı məqalələrinə cavab idi. Rəsulzadə öz məqaləsini bolşeviklərin yenicə hakimiyyətə gəldiyi vaxtda yazmış və məqalədə ilk dəfə məhz Azərbaycan türklərinin federasiya proqramını irəli sürdüyünü qeyd etmişdi. Kəskin tənqid və tələblərlə yazılan məqalədə Azərbaycanın muxtariyyəti və müstəqillik istəyi İran istiqlaliyyətinə bir zərbə kimi qiymətləndirilirdi. Azərbaycanı İranın həssas yeri adlandırmaqla bərabər Rusiya inqilabından sonra azadlığa çıxan Azərbaycan torpaqlarının İrana birləşdirilməsi tələb edilirdi. Müstəqillik ideyasından imtina edib İranla birləşməyi tövsiyə edən məqalə müəllifi azərbaycanlıların milli kimlik məsələsində türk xalqları ilə deyil, farslarla bağlılığını olmasını əsaslandırmağa cəhd edilirdi.

Lakin M.Ə.Rəsulzadənin məqalələrinə qarşı olan etirazlar və tənqidlərə əsas yox idi. Çünki Rəsulzadə Qafqaz türkləri və Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının Azərbaycan muxtariyyəti məsələsini gündəmə gətirəndə İran ərazisində yerləşən və mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycanı nəzərdə tutmurdu. O, “Azərbaycan” sözünü coğrafi termin kimi işlədərək bunun Cənubi Azərbaycana heç bir aidiyyəti olmadığını dəfələrlə səsləndirmişdi.

İran siyasi dairələri Azərbaycan adı ilə yanaşı bu ideyanı irəli sürdüyü üçün Müsavat partiyasına da qarşı əks təbliğata başlamışdılar. İran siyasi dairələrini narahat edən digər səbəb Şimali Azərbaycanda olduğu kimi Cənubi Azərbaycanda da “Müsavat” partiyasının şöbələrinin fəaliyyət göstərməsi və İranın şimal hissəsində nüfuzunun artması idi. Buna görə də İran mətbuatının əsas hədəfi “Müsavat” partiyası və M.Ə.Rəsulzadə idi. “Rəd” qəzetində “Müsavat” partiyasının siyasi baxışları özünəməxsus şəkildə təhlil edilmişdi.

Qəzetin 10 yanvar sayında da Rəsulzadənin “Açıq söz” qəzetində dərc olunan sözügedən məqaləsi təhlil edilirdi [9]. Müəllif “Müsavət” partiyasının siyasi mövqeyini tənqid edir, ifrata varmaqdan çəkinməyərək Müsavat partiyasının Azərbaycanı İrandan ayıraraq Qafqaza birləşdirmək arzusunda olduğunu yazırdı [15, s.62]“Rədd” qəzetinin baş redaktoru Seyid Ziyaəddin Təbatəbai Azərbaycan adının gündəmə gəlməsində Müsavat partiyasını günahlandıraraq bu adın əvəzinə başqa ad verilməsini təklif edirdi. O, eyni zamanında məsələnin həllini müsavətçilərin Təbriz və Rəştdəki şöbələrini bağlayıb, Tehrandə rəsmi nümayəndələrlə danışıq apararaq Azərbaycanın İrandan ayrılaraq Qafqaza birləşməsinə ciddi şəkildə inkar etməsində görürdü [10].

1918-ci il yanvarın 15-də fars millətçisi M.Bahar “Növbahar” qəzetində “Müsavət nədir və istəyir” adlı məqalə çap etdirmişdi. Paniranist mövqeli müəllif irəli gedərək hətta “Azərbaycan türkləri” ifadəsi əvəzinə “Qafqaz müsəlmanları” ifadəsinin işlədilməsini “tövsiyyə” edirdi [15, s.62].

İran mətbuatında Azərbaycan adı və Müsavat partiyası əleyhinə yazıların geniş şəkildə yayıldığı bir vaxtda Bakıda Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) şöbəsi yaradılmışdı.ADF İranın demokratikləşməsi uğrunda mübarizə aparırdı. Cənubi Azərbaycanın İrandan ayrılması barədə düşünməyən təşkilat sözsüz ki, mətbuat səhifələrində yer alan bu məsələyə münasibət bildirməli idi. Bu zaman İranın Bakıdakı konsulu Məhəmməd Said ül-Vüzəra da Qafqazda gedən siyasi hadisələri yaxından izləyirdi. O, 1918-ci il 16 yanvar tarixindəİran Xarici İşlər Nazirliyinə (XİN)göndərdiyi məktubunda Qafqazın, xüsusən Bakının indiki vəziyyətini nəzərə alaraq burada yaşayan iranlıların “Azərbaycan” adında qəzet nəşr etmək istəyini diqqətə çatdırır və qəzetin adının isə “Azərbaycan İranın ayrılmaz hissəsidir” kimi yazılmasını tövsiyyə edirdi (Qəzetin adında Azərbaycan sözü iri hərflərlə, digər sözlər xırda hərflərlə yazılmışdı –S.M.). Bunun əsas səbəbi Qafqaz əhalisinin bəzi məqsədlərinin qarşısını almaq və iranlıların ümumi fikirlərini yaymaq idi. Qafqazda yaşayan əhalinin öz əcdadları, ata babaları və dilləri ilə tanış olub unutmaması üçün qəzetin fars dilində nəşr olunması qeyd olunurdu. Konsulməktubun sonunda İran XİN-nin teleqraf vasitəsi ilə qəzet haqqında öz mövqeyinin konsulluğa çatdırılmasınıxahiş edirdi [17, s.52].Söhbət ADF tərəfindən nəşr olunan qəzetdən gedirdi. İran Demokrat Partiyasının (İDP) Əyalət Komitəsi olan Azərbaycan Komitəsi özünü1917-ci ilin avqustunda özünü firqə elan etmişdi və İranın demokratikləşməsi uğrunda mübarizə aparırdı. Firqənin nəşr etdiyi qəzet isə, həmin vaxt Cənubi Azərbaycanın İrandan ayrılaraq Şimali Azərbaycana birləşməsi haqqında yayılan şayiələrə cavab olaraq meydana gəlmişdi [8, s.50].

İran XİN-də belə bir qəzetin təsis olunması haqqındakı fikirləri müsbət qarşılanmış, Qafqazın bir sıra təşkilat və partiyalarının proqramında Azərbaycan barəsində müəyyən fikirlərin və bəzi başqa məsələlərin olduğunu

nəzərə alınaraq konsulluğa bu işdə çox diqqətli olmaq tövsiyə edilmişdi [17, s.5.]. İlk nömrəsi fevralın 10-da çıxan qəzetin iranlılara məxsus “Novruz” mətbəəsində, həftədə iki dəfə olmaqla nəşr olunması nəzərdə tutulmuşdu. Belə bir qəzetin nəşrində əsas məqsəd mətbuat vasitəsi ilə İran haqqında təbliğati gücləndirmək və Qafqazda türk mətbuatının nüfuzunun qarşısını almaq idi.

Mətbuatda yayılan Azərbaycanın İrandan ayrılması barədə şayiələrlə bağlı olaraq qəzetdə məqalə dərc edilmişdi. Burada İDP tərəfindən Azərbaycan Əyalət Komitəsinə yönələn sorğuya komitənin cavabı yer almışdı. Komitə “Azərbaycanı İranın ayrılmaz parçası”dır və İran ailəsinin üzvüdür” deyərək öz bəyanatında yazırdı. Bəyanat İDP-nin hələ 1917-ci il dekabrın 10-da göndərdiyi məktuba [8, s.53] cavab olaraq verilmişdi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan adı uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi: İran rəsmi dairələrini və mətbuatının Azərbaycana münasibətdə məlum mövqeyi AXC elanından sonra daha da kəskinləşmişdi. İranlı müəlliflər İranın Qafqaz əhalisi ilə ortaqları tarixə malik olduqlarına istinad edərək Azərbaycanın şimalının İrana aid olduğunu və bu səbəbdən yeni dövlətə Azərbaycan adının verilməsindən narazı idilər. Yarandığı zaman çox ağır beynəlxalq-siyasi vəziyyətdə olan AXC hökuməti iranlıların narahatlığını aradan qaldırmaq üçün ilk gündən bəzi yazışmalarda “Qafqaz Azərbaycanı” sözündən istifadə etməyə başladı.

İran siyasətləri öz mövqelərini demək olar ki, dərhal və açıq şəkildə bürüzə verməkdən çəkinməmişdilər. Dövlətin yaranmasından sonra Cümhuriyyətin İstiqlaliyyət bəyannaməsinin bir surəti İran konsulluğuna təqdim edildikdə, konsulluq bunu nəinki qəbul etməmiş və hətta Azərbaycan adında dövlətin müstəqilliyini tanımadıqlarını yazılı şəkildə bildirmişdi [2, s.130].

Sonralar da İran tərəfi dəfələrlə bu cür münasibətini ifadə etməkdən çəkinməmişdi. 1918-ci il noyabrın 16-da Ə.M.Topçubaşovun xarici ölkələrin İstanbuldakı diplomatik nümayəndələri ilə görüşü zamanı İranın Osmanlı dövlətindəki səfiri, mənşəcə türk olan İran konsulu Mirzə Mahmud xan tərəfindən qəbul edilmişdi. Söhbət əsnasında İran diplomatik nümayəndəsi Azərbaycan adı məsələsinə toxunaraq demişdi: “Siz dövlətinizi “Azərbaycan” adlandırmısınız, bu nə deməkdir? Bu sizin İranın hüduqları daxilində yerləşən əsl Azərbaycana iddianız deməkdirmi?” Topçubaşov cavabında azərbaycanlıların belə bir iddiada olmadığını və sadəcə coğrafi termin kimi qəbul edildiyini söyləsə də, İran diplomatı cavabında dövlətə Azərbaycan adının verilməsini İrana qəsd kimi hesab etdiyini bildirmişdi [14, s.110-111].

AXC hökuməti İranla diplomatik münasibətləri qaydaya salmaq üçün 1919-cu ilin mart ayında başda İsmayıl xan Ziyadxanov olmaqla İrana böyük nümayəndə heyəti göndərmişdi. Bu zaman “İran” qəzetinin müxbiri İsmayıl xan Ziyadxanova Azərbaycan indiyədək İranın mühüm əyaləti olduğundan siz niyə

Azərbaycan adını götürdünüz? sualını vermişdi [3]. İsmayıl xan siyasi və ictimai xadimlərlə görüşü zamanı da bağlı məntiqli izah verməklə iranlıların ad məsələsi ilə təlaşlarına son qoymağa çalışmış, “biz həqiqətən də azərbaycanlıyıq, ona görə də dövlətimizi Azərbaycan adlandırmışıq” fikrini söyləmişdi. Lakin bununla belə yenə də İran tərəfi öz etirazını bildirməkdən çəkinmirdi. Azərbaycan nümayəndə heyəti Tehranda olduğu ilk ayda iranlılar tərəfindən “Azərbaycan nümayəndəsi” kimi deyil, “Qafqaz nümayəndəsi” kimi təqdim edilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, İranın siyasi dairələri nəinki Cümhuriyyətin adı ilə bağlı qərəzli mövqedən çıxış etmiş, eləcə də, həmin dövrdə mövcud olan mürəkkəb beynəlxalq şəraitdən istifadə edərək Azərbaycana ərazi iddiaları sürərək Paris sülh konfransına təqdim olunan tələblərində bunu ifadə etmişdi.

Lakin həmin dövrdə Azərbaycan nümayəndə heyətinin qətiyyətli və çevik fəaliyyəti nəticəsində İran tərəfinin iddiaları təmin olunmamışdı.

Əlbəttə rəsmi İran hakimiyyətinin siyasi mövqeyi ölkə mətbuatında gedən yazılarda da öz əksini tapırdı. İran mətbuatındakı yazılarda Azərbaycan adının yalnız İran Azərbaycanına şamil edilməsi tələb olunurdu. Xüsusən, İranın rəsmi dövlət qəzetlərində Azərbaycan adına qarşı təbliğat aparılırdı. Belə orqanlardan biri olan “İran” qəzeti ilə AXC rəsmi orqanı “Azərbaycan” qəzeti arasında “Azərbaycan”termini ilə bağlı qızğın diskussiyalar getmişdi[6, s.58-61].

İranın məsələ ilə bağlı narahatçılığı həm də Osmanlı faktoru ilə bağlı idi. 1918-ci il iyunun 4-də AXC-nin Osmanlı dövləti ilə Dostluq müqaviləsi bağlaması isə İrani ciddi şəkildə narahat etmişdi. İlk fürsətdə İran rəsmi nümayəndəsi Azərbaycanla bağlı mövqeyini məhz Osmanlı həmkarlarının nəzərinə çatdırmağa çalışmışdı. Belə ki, avqustun28-də İranın İstanbuldakı səfiri Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə məktubunda paytaxtı Təbriz şəhəri olan Azərbaycanın İranın əyalətlərindən biri olduğunu və tarixdə belə adda bir dövlətin olmadığını bildirmişdi. Bu səbəbdən də Qafqazda Azərbaycan adında dövlətin yaranmasının səfirdə böyük təəccüb hissi doğurması diqqətə çatdırılmışdı [8, s.79].

“İran” qəzetinin 27 iyul 1919-cu il tarixli sayında nəşr olunmuş “Panturanizm, Qafqaz Azərbaycanı ya Türkünistan yolu!” adlı məqalədə turançılıq məsələsinə toxunan müəllif bütün baş verən hadisələrdə türkləri günahlandırır. Müəllifin fikrincə, türklər azərbaycanlılar ilə bərabər xəyali Türkünistan imperatorluğunu yaratmaq üçün Cənubi Qafqazı və Turan yolu hesab etdikləri İran Azərbaycanını işğal etmək fikrinə düşüblər. Nuru Paşanın azad etdiyi Gəncə, Bakı, Qarabağ və sair yerləri Azərbaycan adlandırmaqda məqsəd, Qafqaz ordusunun komandanı Xəlil paşanın öz qərargahını Təbrizdə yerləşdirərək müxtəlif vasitələrlə Azərbaycanı Qafqaz Azərbaycanına birləşdirmək idi

[4]. İran millətçiləri mətbuatda ad məsələ ilə bağlı Türkiyəni tez-tez ittiham edirdilər.

1919-cu ilin iyul-avqust aylarından İran qəzetlərində Azərbaycan və Bakıda yaranmış yeni hökumət barəsində silsilə məqalələr tez-tez dərc olunurdu. “İran” qəzetinin 495-ci buraxılışında Əbdülqəni Mətkan məsələni yenidən qabardaraq dövlətin Azərbaycan adlandırılmasını qəsbkarlıq və İranın stabil hüququna təcavüz kimi qiymətləndirmişdi. Müəllif “İran” qəzetini müdafiəyə qalxmağa çağırmış, millət və vətənpərvərlik nöqteyi-nəzərindən elmi və tarixi sübutlarla Azərbaycanın İranın ayrılmaz hissəsi olan bir vilayət olduğunu, onun əhalisinin isə iranlı azərbaycanlı və iranlı irqindən olduğunu göstərmişdi [5].

M.Ə.Rəsulzadənin İran mətbuatına cavabları: Qeyd edildiyi kimi, bu dövrdə Azərbaycanın siyasi xadimləri iranlı müəlliflərin təxribatçı fəaliyyətinə qarşı mübarizə aparırdılar və bu mübarizənin önündə “Müsavət” partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə dururdu. O, ilk gündən Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası ilə bağlı İran ictimai-siyasi fikrində formalaşan qeyri-obyektiv fikirləri elmi əsaslarla təkzib edirdi. Bu məsələnin mühümlüyünü dərk edən Rəsulzadə İran mətbuatında yazılan ittiham dolu hər bir yazını elmi faktlarla cavablandırmağa çalışırdı. Rəsulzadə vaxtilə Məşrutə inqilabı zamanı bir müddət İranda yaşadığı üçün iranlıların qavrayış və düşüncələri ilə tanış idi. İranda cərəyan edən hadisələr Rəsulzadəni həmişə maraqlandıran məsələlərdən olmuşdu və “Açıq söz” qəzetində mütəmadi olaraq İranla bağlı yazılar dərc edilirdi. İranın əksər siyasi xadimləri isə onu tanıyırdılar. Başqa sözlə, Rəsulzadə İran ictimai siyasi dairələri üçün maraqlı xadim idi. İran mətbuatını diqqətlə izləyən Rəsulzadə oradakı yazılara dərhal cavab verirdi. Qeyd edildiyi kimi, İranda Azərbaycan adı ilə yanaşı “Müsavət” partiyasına da qarşı güclü əks təbliğat aparılırdı. Rəsulzadə M.Baharın “Novbahar” qəzetində “Müsavət nədir və nə diyor?” adlı sözügedən məqaləsini çox dərinlən təhlil edərək “Açıq söz” qəzetinin 2 fevral 1918-ci №671 sayında “Rəfi یشتباه” (Səhvi rəf etmək, düzəltmək) sərlövhəli yazısında cavablandırmışdı [13, s.98]. O, “Azərbaycan” adının Araz çayının şimalına aid olduğunu elmi dəlillərlə sübut etmişdi.

Sözsüz ki, Azərbaycan adı ətrafında gedən mübahisələrdə Rəsulzadənin mövqeyi və gətirdiyi arqumentləri İran ictimai fikrində birmənalı qəbul edilmirdi. Rəsulzadənin 1919-cu ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan paytaxtı”, “İran və biz”, “Biz və İran”, xüsusilə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” adlı dörd məqaləsi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. “İran və biz” məqaləsində İran-Azərbaycan tarixi birliyini, dini, siyasi, iqtisadi münasibətlərinin həmişə sıx olduğunu vurğulayan Rəsulzadə dövlətə Azərbaycan adının verilməsinin İran üçün heç bir təhlükə olmadığını nəzərə çatdırmağa çalışırdı.

AXC hökuməti İranla diplomatik münasibətləri qaydaya salmaq üçün 1919-cu ilin yazında başda İsmayıl xan Ziyadxanlı olmaqla İrana böyük

nümayəndə heyəti göndərmişdi. Heyətin fəaliyyəti də İranda birtərəfli qarşılammamışdı. Hətta gərginliklər yaranmışdı. Rəsulzadə hər iki tərəf arasında münasibətləri yumşaltmaq və yaranmış gərginliyi aradan qaldırmaq üçün “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 8 aprel tarixli nömrəsində “İran və biz” məqaləsini dərc etdirdi [1]. Şimali Azərbaycan və ya Qafqaz Azərbaycanı dedikdə bunun Aran ilə Şirvan, Muğan ərazilərinə aid olduğunu qeyd edən Rəsulzadə iranlıların təlaşlarının əbəs olduğunu sübut etmək istəyirdi. O hesab edirdi ki, Azərbaycan adı və varlığı iranlılar üçün şəkk şübhə hissi doğurmamalıdır [11, s.61]. Rəsulzadə “Azərbaycan” adı ilə bağlı iranlı müəlliflərə cavabında belə izahat verirdi ki, Arazın bu tayında yaşayan azərbaycanlılar olduğuna görə müsavətçilər öz ölkələrinin adını Azərbaycan qoymuşlar və bunda məqsəd heç də İran torpaqlarına göz dikmək deyildir.

“Azərbaycan və İran” məqaləsində isə Rəsulzadə yazırdı: “Azərbaycan Cümhuriyyəti Tehran qəzetlərinin düşündüyü kimi bir qism “xəyalpərvər” cavanların uydurduğu bir isim degildir. Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqil bir həyati-milliyə ilə yaşamaq istəyən və milliyətliyini dərk etmiş bulunan Azərbaycan türk millətinin təsis etdiyi bir hökumətdir [12, s.308].

Rəsulzadə məqalələrində tarixi faktlara istinad etməklə öz arqumentlərini gücləndirirdi. Lakin Azərbaycan adı ilə bağlı belə geniş izahat verməsinə baxmayaraq, İran millətçilərinin məsələyə baxışı və mətbuatının qərəzli mövqeyi Rəsulzadənin arqumentləşdirilmiş şərhlərinin qəbul edilməsinə mane olurdu.

İranın Azərbaycan adını qəbul etməsi: Hadisələrin sonrakı inkişafı İran siyasi dairələrinin AXC-yə münasibətində dəyişiklik etmələrini tələb edirdi. Bunu ilk növbədə Qafqazda fəaliyyət göstərən və vəziyyəti daha düzgün təhlil edə bilmək imkanı olan İran diplomatik nümayəndələri görürdülər. Onlar öz ölkələrinin siyasi dairələrini Azərbaycan Cümhuriyyətini tanımamaq mövqeyindən çəkinərək əvəzində diplomatik münasibətlər qurmağa çağırırdılar. Belə olan halda İran dövlətinin siyasi maraqları ilə mətbuatında gedən yazılarının üst-üstə düşməməsi və yaranan ziddiyyət İranın AXC ilə siyasi münasibətlərinin qurulmasına maneə yaradırdı. Bu məsələləri dərk edən İran siyasətçiləri tədricən dövlət maraqlarını üstün tutaraq, yeni dövlətə Azərbaycan adının verilməsini və bu dövlətlə əməkdaşlıq etmək siyasətini qəbul etməli oldular. Bu zaman AXC hökuməti ilə yaranan diplomatik gərginliyi aradan qaldırmaq üçün İran hökuməti başda Seyid Ziyaəddin Təbatəbai olmaqla Qafqaza Fövqəladə Komissiya da göndərmişdi. Seyid Ziya Azərbaycanda olduğu 5 ay müddətində buradakı siyasi vəziyyəti müşahidə edərək Azərbaycan haqqında siyasi təsəvvürü yaxşılaşdırmağa nail olmuşdu. 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın müstəqilliyi Paris Sülh Konfransının Ali Şurasında de-fakto tanındıqdan sonra həmin ilin martın 20-də İran hökuməti Azərbaycanı de-yure tanımışdı.

Nəticə: Beləliklə, Azərbaycan muxtariyyəti məsələsi gündəmə gəlmişdi ildən (1917) AXC hökumətinin süqutuna qədər (1920) İran siyasi dairələri Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı mənfi münasibət nümayiş etdirmişdilər. Tamamilə anti-Azərbaycan mövqedə olan iranlı müəlliflər rəsmi və qeyri-rəsmi mətbu orqanlarda məsələyə çox kəskin münasibət bildirdilər. İran rəsmiləri Azərbaycanın müstəqilliyini tanınamamağı yeni dövlətin İranın azərbaycanlılar yaşayan Azərbaycan əyalətini özünə birləşdirmək məqsədi ilə izah etsə də, əslində bunun digər səbəbi də var idi. İranın panfarsist mövqedə duran rəsmiləri öz iddialarını daim Azərbaycan adı üzərində cəmləyərək Araz çayının hər iki tərəfində eyni xalqın yaşamasını özlərinə təhlükə hesab edirdilər.

Yeni dövlətin Azərbaycan adı ilə dünya dövlətləri tərəfindən de-fakto tanınması İranda böyük narahatlıq doğurmuşdu. Lakin siyasi vəziyyətin diktəsi altında İran hökuməti regionda özünün siyasi-iqtisadi maraqlarına uyğun addımlar atmağa məcbur olmuş və AXC-ni tanınamamaq siyasətindən əl çəkərək onude-yure tanımışdı. İran hakimiyyəti AXC-nin müstəqilliyini rəsmən tanımaqla dövlətin milli maraqlarının fars millətçilərinin maraqlarından üstün olmasını göstərmiş oldu.

AXC müstəqilliyini elan etdikdən sonra İranın Azərbaycana qarşı yönələn ideoloji mübarizəsinin əsas istiqamətləri-dövlətin müstəqilliyi, adının toponimi, azərbaycanlıların türk adlanması və s. idi. Maraqlı fakt idi ki, fars ideoloqları təkcə Azərbaycanın müstəqilliyini deyil, eyni zamanda Azərbaycan türklərinin türk adlandırılmasını da qəbul etmirdilər. Onlar qonşuluqda belə tez bir zamanda türkdilli dövlətin yaranmasından narahatlıq keçirirdilər. Həmin dövrdə İranda hakimiyyətdə türk – azərbaycanlı Qacar sülaləsi olsa da, bu amil dövlətin fars yönümlü siyasət yeritməsinə heç bir təsiri yox idi.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti”. 1919-cu il, 28 aprel №168.
2. Həsənlı C.P. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: 2009, - 576 s.
3. “İran” qəzeti.Tehran: 1919-cu il, 2 aprel № 211.
4. “İran” qəzeti. Tehran: 1919-cu il, 27 iyul № 483.
5. “İran” qəzeti.Tehran:1919-cu il, 13 avqust, № 495.
6. İsmayılov K., Balayev A. “Azərbaycançılıq” ideologiyası: təşəkkül tapması, tarixi inkişaf mərhələləri, Bakı, “Savalan” Tarixi araşdırmalar birliyi, 2022. 223 s.
7. Mədətli E. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı: “Turxan” NPB, 2020. 508 s.
8. Mustafayev V. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-İran münasibətlərinin ideoloji “problemləri” // Azərbaycan Demokratik Respublikasının 100

illiyinə həsr olunmuş “Şərqi ilk demokratik respublikası” mövzusunda Elmi Konfransın materialları, Bakı, “Papirus NP” nəşriyyatı, 2019, s.45-190.

9. “Rəd” qəzeti. Tehran:1918-ci il, 10 yanvar, № 64.
10. “Rəd” qəzeti. Tehran: 1918-ci il, 21 fevral, № 82.
11. Rəsulzadə M.Ə. Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər (1918-1919). Nəşrə hazırlayan: Şirməmməd Hüseynov, Bakı, Qanun, 2013, 157 s
12. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. 1918 – aprel 1920, 5-ci cild, tərt.ed., Ş.Hüseynov., Bakı, Qanun, 2014, 564 s.
13. Rüstəmovə-Tohidi S. Cümhuriyyətin “Azərbaycan” adlandırılması və onun tarixi əhəmiyyəti, Bakı, 2018, 176 s.
14. Topçubaşov Ə.M., İstanbulda diplomatik görüşlər (Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə və nazirinin qeydləri). 1918-1919-cu illər. Bakı,”Aspoliqraf”, 2018, 368 s.
15. Melikzade T., Azerbaijan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (fars) basını, Karadeniz Araştırmalar dergisi. 2005. Sayı 4, s.53-64.http://www.karamdergisi.com/Makaleler/1635076611_melikzade.pdf
16. آذربایجاندر موجیز تاریخ. نگاهیبهمباحثملیونایرانوجریدباکودرتغییرنامارانبهاندریایجان بامقدمهکاو هیببات. تهران-1377
17. بیات، کاوه، توفان بر فراز قفقاز، نگاه به مناسبات منطقه ای ایران و جمهوری آذربایجان، ارمنستان و گرجستان در دوره نخستین استقلال، 1918-1921، مرکز اسناد و “ تاریخ دیپلوماسی (وزارت امور خارجه)، تهران، وزارت امور خارجه، 1380، 458 ص